

Тетяна Кузнєцова (Tetiana Kuznietsova)

Ольденбург, Інститут славістики Університету ім. Карла фон Осецького
Київ, Київський університет імені Бориса Грінченка

СУРЖИК У СИТУАЦІЇ БАГАТОКОДОВОСТІ, АБО ХТО, КОЛИ І НАВІЩО УСВІДОМЛЕНО ВИКОРИСТОВУЄ ЗМІШАНИЙ СУБКІОД

Surzhik in a Multi-Code Situation, or Who, When, and Why Knowingly Uses the Mixed Subcode

ABSTRACT: The article presents the results of a sociolinguistic study of surzhuk in the speech of residents of the North-Eastern region of Ukraine. The focus is on the main trends of communicative possibilities of surzhuk and its functional features in the situation of a multi-code. It was found that the conscious use of surzhuk speech is a characteristic primarily of young speakers, who are able to realise its irregularity and use for a certain purpose, although in a limited range of situations. In situations of family communication, they use surzhuk as their 'home language'. Such behaviour can also be a sign of a certain communicative 'game' when the speaker uses any language 'image' adapted to the specific needs of language communication. A diachronic analysis of the functional capabilities of surzhuk made it possible to reveal, on the one hand, its gradual 'ageing' as a functional first language, and on the other hand, its 'getting younger' as a conventional stylistic marker. Besides, its increased frequency in extra-family communication has been recorded, which may indicate a gradual transition of the Russian-speaking residents of Sumy to Ukrainian-speaking forms of behaviour.

KEYWORDS: surzhuk, mixed subcode, sociolinguistic research, code-switching, multicode situation

Суржик як об'єкт соціолінгвістичного дослідження в останні роки привертає увагу багатьох науковців, які пропонують різноманітні підходи до його вивчення¹. Проте, незважаючи на значну кількість наукових розвідок, лише деякі з них ґрунтуються на польових матеріалах, на записах безпосереднього суржикового мовлення, зібраного у різних регіонах, у різних соціокомунікативних

¹ Детальний аналіз різноманітних підходів до вивчення суржика див.: Ю. Рисіч-Шафранец, *Суржик і його сприйняття студентами Вроцлавської україністики*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2021, vol. IX/1, p. 85-98.

ситуаціях, що дають можливість чітко визначити його соціолінгвістичну та лінгвістичну сутність².

У наукових колах українських лінгвістів склалася традиція оцінювати цей комунікативний субкод з проєкцією на норму, визначаючи його насамперед як негативне явище. Зокрема, суржик часто розглядається як рудимент «меншовартості», який краще або забути, або «викорінити», навіть не переймаючись думками про його природу³. При цьому зазначається руйнівний вплив суржику на літературну форму української мови, його патогенний потенціал⁴. На думку Володимира Труба, «суржик є мовленнєвим (або текстовим) виявом низького культурно-освітнього рівня носіїв мови Х як першої у ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, коли домінуюча (панівна) мова Y пригнічує та всіляко обмежує субстрат мови Х»⁵. Валентина Явір вважає, що носії суржику не володіють у повному обсязі жодною з мов – ні російською, ні українською, оскільки засвоюють мови на рівні мішанки з обох мов, яка руйнує українську мову зсередини⁶. Деякі дослідники визначають суржик як напівмовність, що «виникла з двомовності й частково двокультурності значного масиву суспільства. Змішування кодів призвело до втрати рідної мови та витворення цього явища»⁷.

Така оцінка суржику відрізняється від його оцінки самими носіями⁸. Зокрема Герд Гентшель та Ян-Патрик Целлер, аналізуючи масивні дані, зібрані у ході соціолінгвістичного дослідження українсько-російського змішаного мовлення

² Див., зокрема: L. Bilaniuk, *Purism and Pluralism: Language Use Trends in Popular Culture in Ukraine since Independence*, „Harvard Ukrainian Studies” 2017-2018, vol. 35, No 1/4, p. 293-309; A. Bracki, *Surżyk. Historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009; P. Zeller, O. Taranenko, G. Hentschel, *Language and Religion in Central Ukraine*, „International Journal of the Sociology of Language” 2019, iss. 260, p. 105-130; G. Hentschel, O. Taranenko, *Bilingualism or Tricodalism: Ukrainian, Russian and «Surżyk» in Ukraine. Analysis and Linguistic-Geographical Mapping*, „Die Welt der Slaven” 2021, LXVI, S. 268-299; О. Палінська, *Формування мовної ідентичності мешканців Центру і Півдня України в умовах трикодовості (українська – російська – змішане мовлення)*, «Українська мова» 2022, вип. 2 (82), с. 60-81.

³ В. Бріцин, Ю. Саплін, В. Труб, [рецензія на:] *Del Gaudio S. On the Nature of Surzyk: a Double Perspective*, «Мовознавство» 2011, № 3, с. 91-92.

⁴ Див., наприклад: Н. Дзюбишина-Мельник, *Суржик і суржикізм: стилістичні ресурси*, «Наукові записки НаУКМА, Філологічні науки» 2010, т. 111, с. 16-20.

⁵ В. Труб, *Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності*, «Мовознавство» 2000, № 1, с. 46-59.

⁶ В. Явір, *Питання мови в аспекті нашого духовного буття і національної безпеки*, «Література. Фольклор. Проблеми поетики» 2007, вип. 27, ч. 1, с. 309-326.

⁷ Б. Матіяш, *Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості*, «Наукові записки НаУКМА» 2002, т. 20, спец. вип., с. 16-20.

⁸ Дет. див.: Г. Гентшель, Я.П. Целлер, *Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атитюди*, «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2017, № 1, с. 103-127; О. Палінська, Т. Кузнецова, *Украинско-русская смешанная речь в публичном пространстве*, „Linguistica Sorpetnica” 2021, nr 18, s. 85-104.

(виконаного у рамках проекту Інституту славістики Ольденбурзького університету⁹), виділяють умовні чотири групи респондентів стосовно ставлення до цього змішаного субкоду, а саме: «переконані противники» (суржик шкідливий у культурному плані, його слід уникати навіть у приватній сфері), «помірні скептики» (суржик не загрожує культурі, але все одно слід уникати у приватній сфері), «обережні прихильники» (суржик шкідливий у культурному плані, але у приватній сфері зручний), «переконливі друзі» (суржик жодним чином не шкідливий у культурному плані й у приватній сфері зручний)¹⁰. Науковці доводять, що ставлення самих респондентів до суржику практично «не залежить від ... мовно-політичних преференцій, і явна більшість в усіх ареалах ставиться до цього питання індиферентно»¹¹.

Суржик як живий організм і нині продовжує жити своїм повноцінним життям, функціонуючи у різних регіонах України, у різних населених пунктах, вживається мовцями різного віку, з різним рівнем освіти, різного соціального статусу. І ми не можемо погодитися з думкою Лариси Масенко, яка зазначає, що «головною мотивацією мовної поведінки людей, які говорять суржиком, є намагання пристосуватися до російськомовних співрозмовників, переінакшити своє мовлення на зрозуміле для них»¹².

Для багатьох людей (насамперед старшого та середнього покоління) суржик є рідною мовою, основним засобом спілкування. Із цього приводу Тарас Возняк влучно зазначає:

Звичайно, суржики не визнаються за справжні у традиційному сенсі мови, тай вони від них відрізняються. Однак, омовлюючи для їх носіїв світ, у чомусь вони є з ними рівні. Звичайно, суржик існує ніби у тіні мови, у чомусь є несамоодатним, однак онтологічно він виконує функцію аналогічну – є основою світу людини. Водночас суржики існують паралельно з існуванням двох мов, що його породили, – української та російської. Але ми не можемо не бачити того, що такі суржикові варіанти стали мовою для мільйонів людей, і ми повинні ставитися до них серйозно, бо, судячи з усього, матимемо з ними справу ще дуже довго... Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу¹³.

Для багатьох мовців суржик є одним із засобів комунікації поряд з літературними формами української та російської мов. І цей вибір, як правило, зумовле-

⁹ Варіативність и стабільність у змішаному субстандарті в широкому і стабільному в часі мовному контакті: українсько-російське змішане мовлення в Україні (2014-2019) при підтримці Фонду Ф. Тиссена (Fritz-Thyssen-Stiftung), № 10.14.1.066.

¹⁰ Г. Гентшель, Я.П. Целлер, *Мови і коди...*, с. 103-127.

¹¹ Там само, с. 126.

¹² Л. Масенко, *Між мовою та язиком*, Київ, 2011, с. 76.

¹³ Т. Возняк, *Тексти та переклади*, Харків 1998, с. 260-261.

ний низкою соціокультурних чинників, що зовсім не впливає на рівень комунікативної компетенції мовця. Зокрема, в одному з інтерв'ю 2012 р. лідер музичного гурту «Скрябін» Андрій Кузьменко на запитання журналістів щодо використання суржика відповів: «Мені так комфортно говорити й співати, я так звик. Але водночас я дуже грамотний, бо ще в школі краще за всіх писав твори. Тому, якщо хтось хоче перевірити мої знання з української мови, готовий сісти й написати разом диктант»¹⁴. І таких прикладів можна навести значну кількість.

Суржик, незважаючи на свій неоднозначний ціннісний потенціал, вирізняється особливою комунікативною потужністю для кожного його носія. І за слушним зауваженням Лесі Ставицької, «не можна однак забувати, що він як мова все ж є явищем культури і як засіб спілкування виграє порівняно з безмовністю»¹⁵.

У цій статті ми ставимо за мету проаналізувати основні функціональні особливості суржика в ситуації багатокодовості (коли мовці, крім суржика, послуговуються українською та російською мовами). Для цього нами було проведено соціолінгвістичне дослідження мовної поведінки білінгвів, які проживають в Сумській області (північно-східному регіоні України). Основним методом нашого дослідження було обрано анкетування. Анкета складалася з двох частин: перша частина містила питання, відповіді на які дали змогу одержати загальні соціодемографічні відомості про інформанта (рік народження, стать, національність, освіта, мова членів його сім'ї); а питання другої частини стосувалися визначення особливостей мовної поведінки респондента залежно від сфери спілкування (у родинній – при спілкуванні з батьком, матір'ю, братами, сестрами, чоловіком / дружиною, дітьми, бабусею і дідусем, у позародинній – з сусідами, друзями, незнайомими людьми), соціальної ролі інформанта (діти – батьки – бабуся / дідусь), рівня освіти, віку співрозмовника, теми розмови.

Анкетування було проведено в 1997 (під час дослідження особливостей мовної поведінки білінгвальних родин, що проживають в Україні¹⁶) та 2022 роках. В анкеті, розробленій у 1997 році, ми не пропонували респондентам вибрати із переліку той чи інший мовний код, надаючи відповіді на запропоновані питання. Інформантам необхідно було самостійно зазначити мови, які вони використовують у різних ситуаціях спілкування. Деякі респонденти поряд з українською та російською мовою назвали суржик, що й дозволило нам говорити про його усвідомлене використання. Під час анкетування у 2022 р. ми теж не зазначали

¹⁴ Цит. за: К. Тараненко, *Суржик як елемент вербального іміджу українського виконавця*, «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика» 2022, т. 33 (72), № 2, ч. 1, с. 42.

¹⁵ О. Ставицька, *Блудний суржик. Міф, мова, стиль*, [у:] <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11935> (24.04.2023).

¹⁶ Т. Кузнецова, *Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Київ 1999.

перелік комунікативних засобів, надаючи можливість інформантам самостійно зафіксувати ті мовні коди, які вони використовують у зазначених ситуаціях спілкування.

Інформантами нашого дослідження були люди різного віку, з різним рівнем освіти, які мешкають у різних за величиною населених пунктах (обласний центр – районний центр – селище) й володіють українською, російською мовами та суржиком. Порівняльний аналіз проведено на матеріалі, зібраному у 1997 та 2022 рр. серед мешканців Сумської області (північно-східного регіону України), зокрема в його обласному центрі – місті Суми, районному центрі – місті Конотоп та селищі Степанівка. Всього було опитано по 100 осіб у 1997 та 2022 рр.

Одержані в ході статистичної обробки матеріалу дані зафіксовані в діаграмах, показники яких подано у відносних частотах використання суржику. Відносна частота вираховувалася через відношення кількостей осіб, які обрали певний варіант відповіді, до обсягу вибірки інформантів. Частота використання 1,000 (тобто 100%) становить суму всіх показників використання всіх мовних кодів (української, російської мов і суржику) в одній ситуації спілкування і співвідноситься з чисельністю групи. У цьому дослідженні ми аналізуємо лише відносні частоти використання суржику без врахування частотності використанні інших мов в аналізованій ситуації спілкування.

Для підвищення достовірності даних використовувалися й інші методи дослідження, зокрема метод включеного спостереження за невимушеним мовленням знайомих нам респондентів, запис їхнього спонтанного мовлення. До аналізу також долучалися записи інтерв'ю мешканців Сумської області, зібрані у ході реалізації проекту Інститутом славістики Ольденбурзького університету протягом 2014-2019 років¹⁷.

Функціонування суржику в мовленні мешканців Сумської області є однією з характерних ознак їх комунікативної поведінки. Зокрема, Герд Хентшель та Олександр Тараненко у ході аналізу значного масиву соціолінгвістичних даних, зібраних у різних регіонах України, засвідчують, що «чітко вираженими „дитаделями” постійного або частого вживання УРЗМ [українсько-російського змішаного мовлення, тобто суржику. – Авт.] є Дніпропетровська та Сумська області»¹⁸. Згідно з результатами соціологічного дослідження *Мовно-культурна ідентифікація сумської молоді*¹⁹, проведеного у 2018 р. громадською організацією «Бюро аналізу політики», значна частина молодого покоління визначають

¹⁷ Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в широкому і стабільному в часі мовному контакті: українсько-російське змішане мовлення в Україні (2014-2019) при підтримці Фонду Ф. Тиссена (Fritz-Thyssen-Stiftung), № 10.14.1.066.

¹⁸ Г. Хентшель, О. Тараненко, *Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування)*, «Мовознавство» 2015, № 4, с. 3-25.

¹⁹ *Мовно-культурна ідентифікація сумської молоді. Соціологічне дослідження, проведене ГО «Бюро аналізу політики», Суми 2018, [у:] <http://molod.sm.gov.ua/index.php/uk/1237-presentovano>*

суржик мовою повсякденного спілкування: за отриманими даними, це зазначили 55% мешканців Сумської області, 34% – Сум та 67% – Сумського району.

У ситуації багатокодовості усвідомлене використання суржику зумовлене певним комплексом соціокультурних чинників, серед яких можна виокремити насамперед вік комуніканта, його рівень освіти, ситуацію спілкування (родинна сфера – позародина сфера), тему розмови.

Проведені нами соціолінгвістичні дослідження у 1997 та 2022 рр. засвідчили, що найчастіше до цього типу мовлення усвідомлено звертається молодь. Зокрема, частота його свідомого використання людьми молодого покоління у 1997 році становила 0,200, людьми середнього віку – 0,120, людьми похилого віку – 0,060. У 2022 році виявлено майже аналогічну тенденцію: 0,240 (молодь), 0,170 (середнє покоління) та 0,090 (старше покоління).

Такий розподіл частот можна пояснити насамперед психологічними та комунікативними особливостями мовців різних поколінь. Як відомо, саме молоді властиві розкутість, уміння вживатися в певний мовний образ, що й зумовлює використання не лише різних мовленнєвих засобів, а й різних кодів.

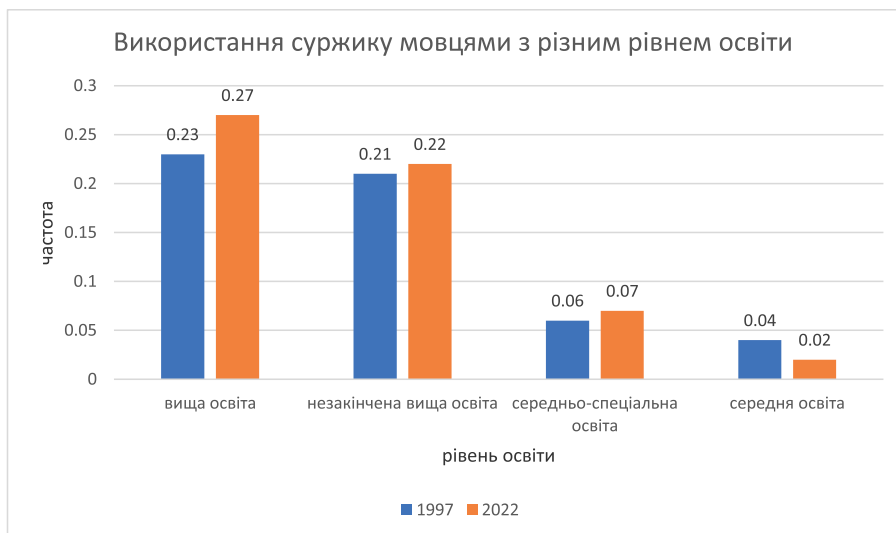
Старше покоління в переважній більшості є консервативним, схильним дотримуватися норм і традицій. Більшість із тих, хто володіє українською та / або російською мовами (одна з яких для них є рідною), досить часто вважають недоречним використання суржику. Деякі респонденти старшого віку під час інтерв'ю у 1997 р. зазначали, що суржикове мовлення є ознакою низького рівня мовної культури мовця, своєрідною образою самого комуніканта та його співрозмовника.

У 2022 році виявляємо тенденцію поступової зміни ставлення до використання суржику багатьма мовцями. Можна навіть говорити про появу «лояльного» ставлення до цього субкоду насамперед тими комунікантами, у яких функціонально потужною була російська мова і які почали після масштабного вторгнення Росії в Україну поступово переходити на суржик в окремих ситуаціях спілкування, виявляючи таким чином свою проукраїнську позицію. Зокрема, деякі респонденти з цього приводу зазначали: «Да лучше цим суржиком говорить, а не мовою Русьні!» (St-69); «Стараюсь говорить по-українські, ще сложно, но суржик помагает» (S-52)²⁰.

Зіставлення типів мовної поведінки за рівнем освіти засвідчує, що суржиком усвідомлено послуговуються насамперед інформанти з вищою та незакінченою вищою освітою (див. діаграму 1), що, очевидно, зумовлено їх індивідуальними особливостями: насамперед відповідним рівнем комунікативної компетенції, що дозволяє отримувати задоволення від своєрідної мовної гри, зміни стилістичних реєстрів, розширення діапазону мовних варіацій тощо. Граючи словом, вони можуть жартувати, іронізувати, більш точно й виразно висловлювати свої емоції.

-rezultati-oblasnogo-sotsiologichnogo-doslidzhennya-movno-kulturna-identifikatsiya-sumskoj-molodi (24.04.2023).

²⁰ Абревіатуру зазначено респондентів, соціологічні характеристики яких подано в Додатку 1.

Діаграма 1

Під час спостереження за невимушеним мовленням деяких студентів сумських вишів було виявлено, що, володіючи на належному рівні різними мовними кодами, вони досить часто усвідомлено використовують суржик для надання висловленню особливої жартівливої тональності. Так, сьогодні досить популярним стало використання суржикових висловів популярного в українському комунікативному просторі персонажа «Гуся», якого створила ілюстраторка Надія Кушнір. Він «заговорив» на злободенні теми як в соціальних мережах, так і на білбордах міста; його фрази наявні на окремій сувенірній продукції²¹: листівках, чашках, блокнотах, календарях, планерах тощо. Деякі фрази стали прецедентними текстами, які досить активно виявляються у комунікативному середовищі молоді: «Яка ти красива сьогодні», «Плохо чуєш мене», «Сама собі празник», «Всьо чьотко», «Работнік ніделі», «Клієнт маладец», «Празнік життя», «Заряжений на удачу», «Шо не ясно».

Суржик став досить популярним маркером іронії, сатиричного ставлення до певних осіб. Наприклад, у комунікативному просторі досить тривало побутували окремі суржикові фрази, які використовував колишній прем'єр-міністр уряду Януковича Микола Азаров: намагаючись говорити українською, він досить активно використовував українсько-російську мішанину. В інтернет-просторі був навіть поширений інтернет-мем *Азіров* (утворений від його прізвища), що вживався для іронічного глузування над тим, що людина погано володіє українською мовою: «Азірови-Азірови, і шо ти з ними поделасш!» (К-78); «Не, ну ти бачив таких умніков!» (St-23).

Під час інтерв'ю деякі респонденти акцентували увагу й на символічній ролі суржику як коду «своїх»: «Ну, еслі чоловік, ну, наприклад, ну, людина підійшла

²¹ Приклади сувенірної продукції «Гусь Шоп» див.: <https://thegoose.shop/> (24.04.2023).

і балакає на нашій мові, то і ми балакаємо на нашій мові» (St-48); «Ну не, серед своїх треба говорити на суржику. Це ж як удома» (S-78).

Виразно таке мовне «пристосування» засвідчує й комунікативна поведінка деяких героїв сучасних українських літературних творів. Ось як, наприклад, Валерій Шевчук описує свою героїню повісті *Горбунка Зоя*: «Зоя, зустрічаючись із Олегом, говорила тим російським волап'юком, що й він; з Геннадієм вона вживала чудовий суржик, удаючи із себе «просту»; зі мною ж – чистюсінькою літературною мовою... отже, вона в стосунках із нами виступала на рівні кожного із нас»²².

Звичайно, випадків усвідомленого вживання суржику у ситуації багатокодовості набагато менше, ніж випадків його неусвідомленого побутування, особливо у мовленні тих мовців, основним засобом спілкування яких є суржик. У 1997 році нами було навіть виявлено значну частку комунікантів, які користуються лише суржигом, але водночас не усвідомлюють суті цього коду, не звертають уваги на так звану «неправильність» свого мовлення, не помічають мовленнєвих помилок навіть у тому випадку, коли розуміють, що ці помилки є. При цьому вони зазначали в анкетах, що спілкуються саме українською (або російською) мовою, але аж ніяк не суржигом²³.

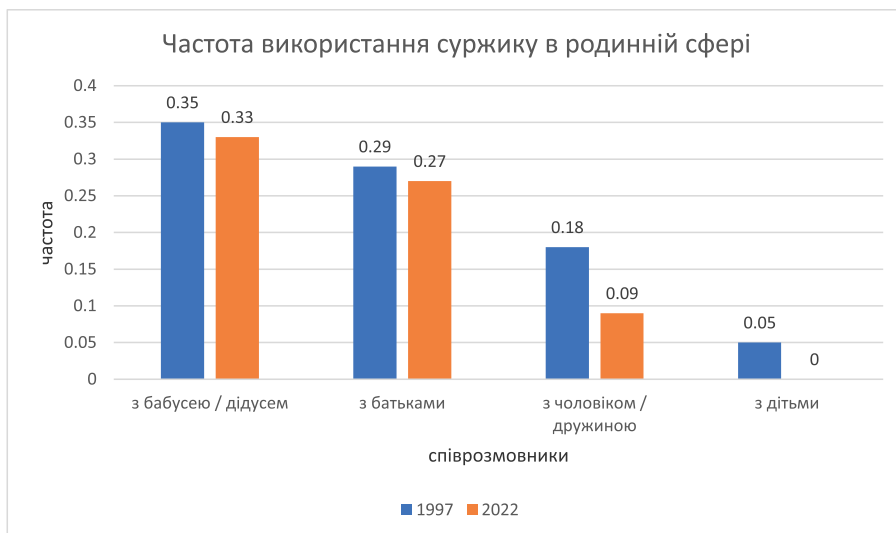
У 2022 році нами не було виявлено жодного суржикомовного мовця, який би не усвідомлював його наявності у своєму мовленні. Очевидно, в останні роки активні дискусії / численні публікації / теле- та радіоэфіри у публічному просторі щодо чистоти українського мовлення, лінгвістичних особливостей суржику задекларували його наявність в українському середовищі, що, у свою чергу, й посприяло його сприйняттю як специфічного субкоду. Хоча досить тривалий час про наявність суржикового мовлення навіть не було прийнято говорити. Про це, зокрема, яскраво свідчить одна з Постанов ЦК КП України 60-х років ХХ ст. щодо визнання статті Антоніни Матвієнко *Про культуру української мови*, в якій авторка критикувала суржик, що в результаті двомовності запанував на вулицях Києва, хибною та націоналістичною²⁴.

Щодо функціональних особливостей свідомого використання суржику в родинній та позародинній сферах спілкування, то найактивніше його використання як у 1997 році, так і 2022 році було зафіксовано в родинній комунікації. У межах сім'ї респонденти усвідомлено використовують суржик переважно при спілкуванні з бабусею та дідусем, щонайменше ним послуговуються при спілкуванні з дітьми (див. діаграму 2).

²² В. Шевчук, *Горбунка Зоя*, [у:] В. Шевчук, *Жінка-змія*, Львів 1999, с. 35, [у:] <https://osvita.ua/doc/files/news/783/78305/shevchuk-valeriy-oleksandrovych-horbunka-zoia.pdf> (24.04.2023).

²³ Ці тенденції демонструють ефект Даннінга-Крюгера (J. Kruger, D. Dunning, *Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessment*, „Psychology” 2009, № 1, р. 30-46), згідно з яким мовці, які мають недостатню мовну компетенцію, здатні завищувати свої здібності й вважати своє змішане мовлення «українською» або «російською» мовами.

²⁴ Див. про це: З. Франко, *Функціонування української мови в радянський період*, «Мовознавство» 1991, № 1, с. 5.

Діаграма 2

Таку тенденцію можна пояснити звичкою інформанта розмовляти з членами своєї родини тією мовою, якою володіють їх співрозмовники. Оскільки суржи́ком як основним комунікативним засобом (у ситуації однокодовості) найчастіше говорить старше покоління²⁵, тому молодь при спілкуванні з бабусями та дідусями перемикаються на «їхній» субкод, щоб наблизитися до них, підкреслити приналежність до «своїх».

У ситуації багатокодовості суржи́ком активно послуговуються насамперед ті респонденти, для яких він є рідною мовою, яку вони засвоїли в дитинстві у своїй сім'ї. Тому його використання при комунікації зі суржи́комовними батьками, бабусями та дідусями є цілком природним явищем. Зокрема, деякі респонденти про це зазначають так:

Я балакаю на цьому языкі з самого детства. Ну, буває, такі випадки, случаи бувають такі, що я балакаю на українській мові. Ну, в завісімісті от того, з ким я балакаю; (S-822).

Не, ну, мені кається, що якщо человек привик балакать українсько-російською, то він дома більше так і общається. А якщо треба, допустім, там, по роботі, то він може там чисто українською чи чисто на російській мові; (S-808).

Ну, батьки ж так балакали і ми балакали. Як нас навчили так змалечку, як начали ми балакать, так і балакаємо; (S-813).

²⁵ Див. про це, наприклад: Т. Кузнецова, *Мова білінгвальної...*, с. 88-97; О. Палінська, «Українськість» vs. «суржик»: українська культура у сприйнятті носіїв українсько-російського змішаного мовлення, *«Мовознавство»* 2018, № 1, с. 36-48; Ю. Рисіч-Шафранец, *Суржик із перспективи вивчення та функціонування (на матеріалі власного соціологічного дослідження, „Studia Ucrainica Varsoviensia”* 2022, № 10, с. 111-114.

Сначала первое, що появилось, це суржик. Це з бубушкою, з дедушкою, з мамою, папою, со всіма. Потом уже со школьного времені українській язык, ну і рускій потом уже, уже в 17, як я поступив сюда. (К-39).

Ці ж самі тенденції виявляє й Олеся Палінська, яка у ході аналізу значного масиву соціолінгвістичних даних, зібраних у центральному та південному регіонах України, встановила, що російськомовні мовці (частина яких перейшла на російську з української або змішаної вже у свідомому віці, часто у зв'язку з навчанням, одруженням чи переїздом до іншого місця проживання) у 45% випадків розмовляють зі своїми батьками та дідусями українською або змішаною мовою²⁶. Тобто навіть у ситуації володіння літературними формами російської та української мов вони переходять на суржик як на мову сім'ї, в якій вони виховувалися.

Порівнюючи отримані дані у ході досліджень 1997 та 2022 років, виявляємо поступове зниження частотності використання суржик у родині. Особливо виразно ця тенденція прослідковується у ситуаціях розмов подружжя між собою та з дітьми: зафіксовано зменшення (майже удвічі) використання суржик при спілкуванні з чоловіком / дружиною та його уникнення при спілкуванні з дітьми. Спостереження за невимушеним мовленням респондентів-білінгвів теж засвідчило, що батьки та їхні діти (насамперед, дошкільного та шкільного віку) у ситуації багатокодовості віддають перевагу використанню української або російської мови, намагаються уникати використання суржик між собою взагалі.

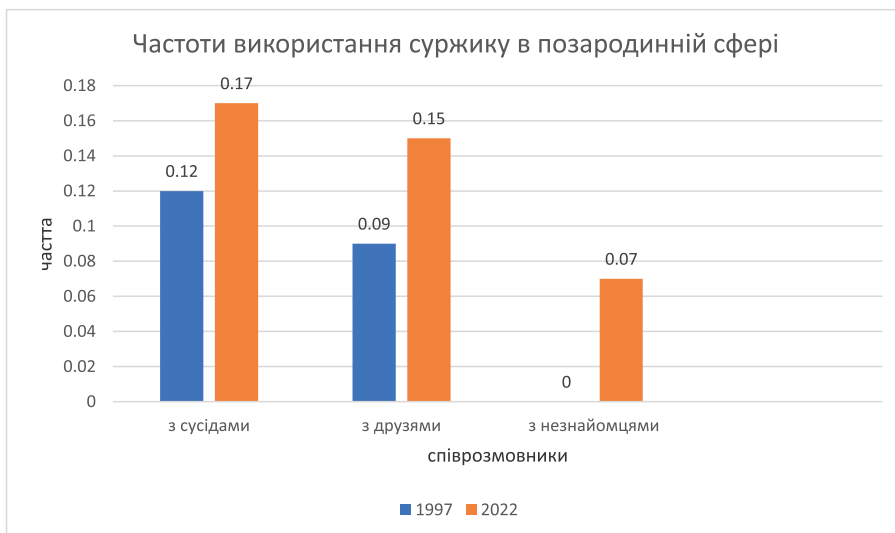
Така тенденція зменшення частоти використання суржик при спілкуванні з чоловіком / дружиною може бути зумовлена зміною його статусу: у мовленні подружніх пар (насамперед молодого та середнього віку) цей мовний субкод, очевидно, вже не виконує ролі «сімейної» мови. Активним засобом спілкування, так званою «родинною мовою» він залишається насамперед у ситуаціях розмов із суржикомовними батьками. При безпосередній родинній комунікації з чоловіком / дружиною, за словами деяких респондентів, перевага віддається використанню унормованого мовлення насамперед з метою впливу на формування відповідної комунікативної компетенції їхніх неповнолітніх дітей: «Не-не, з дітьми ми стараємося говорити українською. Треба ж комусь вчити їх грамотно говорити» (К-1).

Проте це не стосується тих родин, в яких суржик є основним засобом спілкування: як правило, у таких сім'ях він використовується як основна домашня мова. Такі ж тенденції виявляють й інші дослідники, які у ході аналізу соціолінгвістичних даних встановлюють, що «при спілкуванні з дітьми суржикомовні батьки не докладають особливих зусиль для контролю власного мовлення, щоб їхні діти розмовляли чистою українською мовою»²⁷.

²⁶ О. Палінська, *Формування...*, с. 67.

²⁷ О. Палінська, *Формування...*, с. 64.

У позародинній сфері інформанти свідомо використовують суржик насамперед при спілкуванні з сусідами та друзями (див. діаграму 3), що пояснюється, по-перше, дотриманням норм мовної поведінки, властивих цим давно знайомим співрозмовникам, а по-друге – невимушеним характером ситуації спілкування.

Діаграма 3

Розмови з друзями, сусідами, тобто зі знайомими, часто близькими людьми, перебувають у зоні послабленого соціального контролю і мають характер дружнього спілкування, яке припускає використання різних стилів мовлення, різних мовленнєвих засобів. При спілкуванні з незнайомими людьми ситуація, як правило, має нейтральний, а іноді й офіційний характер, що вимагає більшої кодифікованості мови, вживання її літературних форм. Крім цього, на мовну поведінку людини впливає й стереотипна характеристика співрозмовника за ознакою «свій» – «чужий». При розмові зі «своїм» мовець відчуває себе більш природно і розкуто. А спілкування з «чужим» може накладати обмеження на мовлення, достатньо відчутні, а іноді й жорсткі. Інколи навіть присутність «чужого» під час розмов зі «своїми» може повністю змінити мовну поведінку людини.

Так, метод включеного спостереження дозволив виявити, що частота використання суржик у родинній сфері значно зменшувалися в тих випадках, коли в сім'ї була присутня незнайома для мовця людина. Комуніканти, які в родині між собою розмовляють суржиком, у присутності незнайомих людей його майже не використовували.

Проте зустрічаються й такі ситуації спілкування з «чужими», при яких мовці можуть усвідомлено використовувати окремі елементи суржик. Як правило, це відбувається з метою наближення до співрозмовника, демонстрації приналежності до однієї групи, намаганням стати «своїм» серед «своїх». Такі випадки

зафіксовано нами під час спостереження за мовною поведінкою інформантів із високим рівнем знань обох мов: так, на базарі з бабусями-продавцями наші респонденти свідомо використовували суржик, у громадському транспорті дотримувалися літературно-розмовних норм російської або української мов, під час розмов з колегами по роботі спілкувалися українською. Очевидно, використовуючи суржик під час розмов із бабусями-продавцями, інформанти намагалися стати серед них «своїми».

За нашими спостереженнями, досить «сприятливими» для використання суржика в позародинній сфері спілкування є малі, стихійно створені соціальні спільноти, наприклад, черги до лікаря, ситуація спілкування у торговельних закладах (магазинах, ринках) тощо. За словами одного з респондентів, «у всіх сферах, скажем так, де є спілкування простих людей, можливо використання народної, змішаної мови» (St-2).

Порівнюючи частоти використання суржика в позародинній сфері протягом 1997 та 2022 рр., виявляємо дещо активніше його побутування в 2022 р. Така тенденція може свідчити про поступовий перехід сумчан на україномовне спілкування через змішане мовлення. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну багато українців почали усвідомлено відмовлятися від використання російської мови як мови агресора. Зокрема, за результатами соціологічного дослідження Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни, здійсненим фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Центром Разумкова, у 2022 році зросла частка громадян, які вживають українську мову в повсякденному житті, порівняно з 2021 роком. Якщо у 2021 році цей показник становив 64%, то у 2022-му він зріс до 71%. Водночас рівень вживання російської мови знизився на майже 10%²⁸.

Зниження частки російської мови може відбуватися й за рахунок активнішого використання суржика, на який стали поступово переходити російськомовні мовці. Зокрема, про це говорять й самі сумчани:

У нашому місті, мені здається, українізація вже сталася. Усе більше людей говорять рідною мовою, не соромляться використовувати замість російської суржик. Якщо сфера послуг повністю стане українською, все піде, як по маслу. У меншості будуть ті, хто послуговатиметься російською, бо це буде немодно. Модними будуть суржик і українська²⁹.

²⁸ Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни: Опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року, [у:] https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyini?fbclid=IwAR0yST16R3IONVANQ_ogCYNthYxjGCBWq7M9PAT_etg3Z-MAOP44V2uZLH38#_Toc129302260 (24.04.2023).

²⁹ Ю. Опанасенко, *Модними будуть суржик та українська* – історії працівників сфери послуг, які здійснили перехід на рідну мову, [у:] <https://cukr.city/city/2022/hovoryty-ukrayins-koyu/> (24.04.2023).

Порівнюючи частоти використання суржику в родинній та позародинній сферах спілкування, можемо зазначити, що в позародинній сфері вони нижчі, ніж у родинній. Це зумовлюється впливом ситуації спілкування та соціальною роллю, яку в момент мовлення «виконує» мовець. Адже відомо, що кожна людина для висловлення власної думки відбирає те, що, на її погляд, є найбільш доречним, доцільним, можливим у конкретному ситуативно-комунікативному випадку, що відповідає її соціальному статусу та соціальній ролі. Позародинна сфера, порівняно з родинною, частіше «стримує» мовні відхилення мовця, оскільки ситуація спілкування в позародинній сфері перебуває в зоні жорсткого або помірного соціального контролю. Хоча цілком очевидно, й позародинна сфера в умовах зниженого соціального контролю дає можливість комунікантові використовувати різні мовленнєві засоби, різні мовленнєві коди та субкоди.

Щодо використання суржику в різних тематичних ситуаціях комунікації, то за даними і 1997 р., і 2022 р. основною сферою його побутування є ситуація побутових розмов. Пор. дані 1997 року: при спілкуванні на політичні теми суржик усвідомлено використовували лише 3 % інформантів (частота використання – 0,030), під час розмов на професійно-навчальні теми – 9 % (0,090), а в розмовах на побутові теми – майже 35% (0,350).

Такі тенденції підтверджують і матеріали, зібрані методом включеного спостереження: наприклад, на роботі з колегами інформант активно спілкується українською мовою, а в розмовах на побутові теми дозволяє собі перемикатися на суржик. Під час інтерв'ю респонденти теж говорили про цю тенденцію: «Єслі потрібно десь розмовляти українською, єслі десь ідеш щас в офіс ілі заповняєш документи, то ти знаєш, що тобі потрібно розмовляти на українській, то ти і розмовляєш на українській мові. Дома ми розмовляєм на мішаній мові» (S-805).

У 2022 році простежується вища частотність вживання суржику в окремих тематичних ситуаціях, проте загальна тенденція активного його використання при спілкуванні на побутові теми зберігається. Порівняйте: частота використання суржику під час розмов на політичну тематику становить 0,190, на професійно-навчальну – 0,060, на побутову – 0,360.

Виявлена у 2022 році активність суржику при розмовах на політичну тематику, на наш погляд, може бути зумовлена актуальністю самої теми розмови. Саме політичні події в Україні сьогодні є найбільш обговорюваною темою, тому, очевидно, вона стала більш близькою для кожного мовця, що й дозволяє використовувати «домашні» мовні коди, серед яких для багатьох (як правило, людей старшого та середнього віку) є суржик. Крім того, деякі респонденти активно перемикаються на суржик при спілкуванні з суржикомовними мовцями, щоб наблизитися до них при обговоренні / поясненні політичних подій сьогодення. Навіть деякі політики, які володіють українською та російською мовами, при спілкуванні зі своїми виборцями переходять на суржик, вважаючи, що саме він сприяє їх порозумінню. Інша справа, що багато українців вважають

таке перемикання кодів недоречним і навіть неприпустимим для публічних осіб³⁰, як-от:

Ну, мені, наприклад, не нравиться, як у нас наша влада сумська [спілкується]. От, наприклад, тут чистий суржик йде. Мені би не хотілось, щоб на такому рівні люди балакали на суржику. Все-таки ви такі должности займаєте. І вивчайте ту українську. Да, може, це тяжело перейти йому на это, но надо стараться. ...Надо, щоб людина на такому рівні балакала на українській мові. (S-822).

Що ж до розмов про навчання, то саме ця тематична ситуація залишається стійкою у використанні лише унормованого мовлення. Зокрема, жоден респондент під час анкетування як у 1997 році, так і в 2022 р. не зазначив використання суржику при спілкуванні про навчання. Спостереження за мовною поведінкою російськомовних батьків, діти яких навчаються в україномовних школах, засвідчив певну переорієнтацію в їх мовній свідомості: при спілкуванні на теми навчання мовці віддають перевагу україномовному спілкуванню. Очевидно, діти в таких випадках виступають стимулятором, який водночас потребує допомоги і допомагає сам. Останнє виявляється в тому, що при спілкуванні зі своїми батьками діти часто виконують роль «вчителя»: виправляють їхні мовленнєві помилки, підказують українські слова тощо. Подібний «мовний» взаємозв'язок між батьками й дітьми, на наш погляд, може принести позитивні результати, принаймні, у зміні мовних установок батьків.

Отже, суржик, незважаючи на задекларовану багатьма українськими лінгвістами негативну оцінку («напівмовність», «кровозмішувальне дитя двомовності», «мовний покруч»), вирізняється порівняно потужним комунікативно-функціональним потенціалом.

В умовах багатокодовості найбільш активно він виявляється у родинній сфері спілкування. У цій ситуації суржик виконує роль маркера домашньої комунікації зі «своїми», стає мовним кодом буденних розмов з близькими людьми. Свідоме вживання суржикового мовлення властиве насамперед тим комунікантам, які володіли ним у дитинстві, а потім засвоїли літературні форми української та російської мов. Тому в ситуаціях сімейного спілкування вони послуговуються суржиком як «домашньою мовою».

Усвідомлене використання суржику може бути й знаком комунікативної «гри», коли відбувається вживання мовця в певний мовний «образ», пристосований до конкретних потреб мовного спілкування. Як стилістичний інструмент суржик використовується для створення гумористичного та сатиричного ефекту, вираження негативного ставлення до певних осіб.

У позародинній комунікації суржик виявляє дещо помірні комунікативні можливості, що спричинено усталеними соціокультурними нормами спілку-

³⁰ Див. про це: О. Палинська, Т. Кузнецова, *Украинско-русская смешанная речь...*, с. 96-97.

вання, які «забороняють» його вживання в певних офіційних ситуаціях як «низького» мовного коду. Більш активно він використовується в неофіційних ситуаціях при спілкуванні з сусідами, друзями, а також незнайомими людьми в малих, стихійно створених соціальних спільнотах.

Найчастіше у ситуації багатокодовості до суржика звертається молодь з вищою та незакінченою вищою освітою, яка, як правило, послуговується ним з певною метою, хоча і в обмеженому колі ситуацій (переважно під час побутових розмов із старшим поколінням сім'ї, з сусідами та друзями): як маркер приналежності до групи «своїх» або як стилістичний інструмент для надання комунікації жартівливого або сатиричного ефекту.

Проведене порівняльне дослідження функціональних можливостей суржика на матеріалі 1997 та 2022 рр. дозволив виявити, з одного боку, його поступове «старіння» як функціонально першої мови у ситуації однокодовості (оскільки у цій ролі він найактивніше виявляється у мовленні насамперед старшого покоління), а з іншого боку – його «молодіння» як умовного стилістичного маркера в умовах багатокодовості (саме молодь є найбільш активним його носієм у цій ситуації).

Війна в Україні вплинула на тематичне розширення діапазону вияву суржика: крім побутових розмов, він став активніше виявлятися у комунікативній ситуації обговорення політичних подій в Україні, яка стала однією з найбільш актуальних в українському інформаційно-комунікативному просторі. Крім того, зафіксовано збільшену частотність його використання у позародинному спілкуванні, що може, на наш погляд, свідчити про умовний проміжний етап (за допомогою суржика) формування україномовної поведінки російськомовних мовців, що зумовлено їхньою відмовою використання у повсякденному спілкуванні російської мови як мови агресора. Але це питання ще потребує детального дослідження.

Додаток 1. Характеристика респондентів

Респондент	Населений пункт	Стать	Вік	Освіта
S-52	Суми	Жін	51	вища
S-78	Суми	Жін	47	вища
S-822	Суми	Жін	54	вища
S-808	Суми	Жін	27	сер.-спец.
S-813	Суми	Жін	57	сер.-спец.
S-805	Суми	Жін	52	сер.-спец.
S-809	Суми	Чол	31	вища
St-23	Степанівка	Чол	33	вища
St-48	Степанівка	Жін	69	вища
St-2	Степанівка	Чол	29	вища
St-69	Степанівка	Жін	33	вища
K-1	Конотоп	Жін	27	н/вища
K-39	Конотоп	Чол	21	н/вища
K-78	Конотоп	Чол	57	вища

References

- Bilaniuk L., *Purism and Pluralism: Language Use Trends in Popular Culture in Ukraine since Independence*, „Harvard Ukrainian Studies” 2017-2018, vol. 35, No 1/4.
- Bracki A., *Surżyk. Historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009.
- Britsyn V., Saplin Y., Trub V., [Retsenziya na]: *Del Gaudio S. On the Nature of Surżyk: a Double Perspective*, «Movoznavstvo» 2011, № 3.
- Dzyubyshyna-Mel'nyk N., *Surzhyk i surzhykizmy: stylistychni resursy*, «Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky» 2010, t. 111.
- Franko Z., *Funktsionuvannya ukrayins'koyi movy v radyans'kyi period*, «Movoznavstvo» 1991, № 1.
- Hentschel G., Taranenko O., *Bilingualism or Tricodalism: Ukrainian, Russian and „Surżyk” in Ukraine. Analysis and Linguistic-Geographical Mapping*, „Die Welt der Slaven” 2021, vol. LXVI.
- Hentshel' G., Tseller Ya. P., *Movy i kody v tsentral'nykh rehionakh Ukrayiny: dumky ta atytyudy*, «Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh» 2017, № 1.
- Hentshel' G., Taranenko O., *Movnyy landshaft Tsentral'noyi Ukrayiny: ukrayins'ka mova, rosiys'ka mova, «surżyk» (uzhyvannya – movna kompetentsiya – natsional'ne pozytsionuvannya)*, «Movoznavstvo» 2015, № 4.
- Kruger J., Dunning D., *Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments*, „Psychology” 2009, № 1.
- Kuznyetsova T., *Mova bilinhval'noyi sim"yi u funktsional'nomu aspekti*. Dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata filolohichnykh nauk, Kyiv 1999.
- Masenko L., *Mizh movoyu ta yazykom*, Kyiv, 2011.
- Matiyash B., *Napivmovnist' i vnutrishniy konflikt osobystosti*, «Naukovi zapysky NaUKMA» 2002, t. 20, spets. vypusk.
- Movno-kul'turna identyfikatsiya sumskoyi molodi*: Sotsiolohichne doslidzhennya, provedene HO «Byuro analizu polityky», Sumy 2018, [u:] <http://molod.sm.gov.ua/index.php/uk/1237-prezentovano-rezultati-oblasnogo-sotsiologichnogo-doslidzhennya-movno-kulturna-identyfikatsiya-sumskoji-molodi> (24.04.2023).
- Natsional'na kul'tura ta mova v Ukrayini: zminy v hromads'kiy dumtsi pislya roku viyny*: Opytuvannya, provedene Fondom «Demokratychni initsiatyvy» imeni Il'ka Kucheriva spil'no z sotsiolohichnoyu sluzhboyu Tsentru Razumkova za pidtrymky prohramy MATRA z 13 po 21 hrudnya 2022 roku, [u:] https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni?fbclid=IwAR0yST16R31ONVANQ_ogCYNthYxjGCBwq7M9PAT_etg3ZMAOP44V2uZLH38#_Toc129302260 (24.04.2023).
- Opanasenko Yu., *Modnymy budut' surzhyk ta ukrayins'ka» – istoriyi pratsivnykiv sfery posluh, yaki zdiysnyly perekhid na ridnu movu*, «Tsukr» 2022, 5 veresnya, [u:]. <https://cukr.city/city/2022/hovoryty-ukrayins-koyu/> (24.04.2023).
- Palins'ka O., «Ukrayins'kist'» vs. «surzhyk»: *ukrayins'ka kul'tura u spryynyatti nosiyiv ukrayins'ko-rosiys'koho zmishanoho movlennya*, «Movoznavstvo» 2018, № 1.
- Palins'ka O., Kuznetsova T., *Ukrainsko-russkaya smeshannaya rech' v publichnom prostanstve*, «Linguistica Copernicana» 2021, nr 18.
- Palins'ka O., *Formuvannya movnoyi identychnosti meshkantsiv Tsentru i Pivdnya Ukrayiny v umovakh trykodovosti (ukrayins'ka – rosiys'ka – zmishane movlennya)*, «Ukrayins'ka mova» 2022, № 2 (82).

- Rysicz-Szafranec J., *Surzhyk i yoho spryynnyattya studentamy Vrotslavs'koyi ukrayinistyky*, «Studia Ukrainica Posnaniensia» 2021, vol. IX/1.
- Rysich-Shafranyets Yu., *Surzhyk iz perspektyvy vyvchennya ta funkcionuvannya (na materialy vlasnoho sotsiologichnoho doslidzhennya*, «Studia Ukrainica Varsoviensia» 2022, № 10.
- Shevchuk V., *Horbunka Zoya*, [u:] Shevchuk V., *Zhinka-zmiya*, Lviv 1999.
- Stavyts'ka O., *Bludnyy surzhyk. Mif, mova, styl'*, [u:] <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11935/> (24.04.2023).
- Taranenko K.V., *Surzhyk yak element verbal'noho imidzhu ukrayins'koho vykonavtsya*, «Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho, Seriya: Filolohiya. Zhurnalistyka» 2022, t. 33 (72), № 2, ch. 1.
- Trub V., *Yavyshche «surzhyku» yak forma prostorichchya v sytuatsiyi dvomovnosti*, «Movoznavstvo» 2000, № 1.
- Voznyak T., *Teksty ta pereklady*, Kharkiv 1998, [u:] <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn2-11.htm> (24.04.2023).
- Yavir V., *Pytannya movy v aspekti nashoho dukhovnoho buttya i natsional'noyi bezpeky*, „Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky: zb. nauk. pr.” 2007, vyp. 27, ch. 1.
- Zeller J.P., Taranenko O., Hentschel G., *Language and Religion in Central Ukraine*, «International Journal of the Sociology of Language» 2019.

ПРО АВТОРА:

Тетяна Кузнєцова (Tetiana Kuznietsova) – доктор наук із соціальних комунікацій, професор; Інститут славістики Університету ім. Карла фон Осецького, Ольденбург, запрошений науковець; Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри реклами та зв'язків з громадськістю. **Публікації останніх років: статті:** *Ставлення до української мови крізь мас-медійні окуляри: погляд із Одеси (2014-2021)*, «Вісник Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Журналістика» 2022, т. 33 (72), № 6, ч. 2, с. 182-190; *Масмедійний hate-speech, або як медіа конструюють нову реальність ненависті*, «Communications and Communicative Technologies» 2022, № 22, с. 93-99; *Українсько-русская смешанная речь в публичном пространстве*, «Linguistica Sornericana» 2021, № 18, р. 85-104 (у співавторстві з О. Палінською); *Риторика ненависті в сучасних медіа: український контекст*, «Lingua Montenegrina» 2020, вип. 25, с. 151-161.

ORCID: 0000-0003-4635-092

Email: amautova.tv@gmail.com